

Кузьміна С. Л.

ВИХОВАНЦІ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ БРАТИ ЛЕБЕДИНЦЕВИ: ІСТОРИЧНИЙ ТИП І ОСОБИСТОСТІ

Спадщина Київської духовної академії ХІХ – початку ХХ ст. – це не лише корпус богословських, філософських і наукових праць. Тим безумовно цінним, що дала КДА, були люди, які натхненною працею і творчими зусиллями збагачували вітчизняну культуру новими знаннями, ідеями, методами діяльності, виступали агентами важливих історичних змін. Вивчення їхнього життєвого досвіду сучасному українському суспільству потрібне, зокрема, для усвідомлення шляхів і способів формування власної ідентичності. Надзвичайно цікавими з цієї точки зору є біографії братів Петра, Арсенія, Данила і Феофана Лебединцевих, випускників КДА 1840-х – початку 1850-х років.

Попри те, що сім'я Лебединцевих була відомою і шанованою не лише у південних і західних губерніях, а й у Петербурзі, кількість досліджень їхньої біографії залишається незначною. До сьогодні маємо лише низку публікацій у жанрі життєписів некрологічного (Ф. Титов ¹,

¹ Див.: Титов Ф. И. Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев / Ф. Титов // Труды Киевской

В. Науменко ², Н. Сумцов ³, С. Петровський ⁴, А. Маркевич ⁵ та ін.) і мемуарного характеру (І. Гордієвський ⁶ та ін.), енциклопедичних і загальнодовідкових статей ⁷. У синопсисі літератури про Лебединцевих слід також згадати праці, присвячені діяльності Петра як дослідника історії та археології Києва (К. Крайній ⁸, І. Пре-

духовної академії [далі – ТКДА]. – 1897. – № 1. – С. 133–176.

² Див.: Науменко В. П. Петр Гаврилович Лебединцев. Некролог / В. Науменко // Киевская старина [далі – КС]. – 1897. – № 2. – С. 329–344.

³ Див.: Сумцов Н. Ф. Памяти Ф. Г. Лебединцева / Н. Сумцов // КС. – 1889. – № 3. – С. I–VI; Його ж. Феофан Гаврилович Лебединцев / Н. Сумцов // Русская старина. – 1889. – № 6. – С. 725–732.

⁴ Див.: Петровский С., прот. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор / С. Петровский, прот. – О., 1908. – С. 438–475; Його ж. К 10-летию смерти кафедрального протоиерея Арсения Гавриловича Лебединцева. Биографический очерк с приложениями, составленными на основании новых документов / С. Петровский, прот. – О., 1908. – 42 с.

⁵ Див.: Маркевич А. И. Феофан Гаврилович Лебединцев / А. И. Маркевич // Записки Одесского Общества истории и древностей. – 1889. – Т. 15. – С. 874–879.

⁶ Див.: Гордиевский И. Памяти кафедрального протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева / И. Гордиевский // Киевские епархиальные ведомости [далі – КЕВ]. – 1897. – Ч. неофиц. – № 5. – С. 250–262; № 6. – С. 297–310; № 7. – С. 341–353; № 9. – С. 426–438; № 11. – С. 524–537; Його ж. Даниил Гаврилович Лебединцев (Некролог) / И. Гордиевский // Там само. – № 19. – С. 877–882; Його ж. Прот. А. Лебединцев / И. Гордиевский. – О., 1898. – 18 с.

⁷ Див.: Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных писателей : в 13 вып. – Вып. VIII. – СПб., 1900. – С. 62–63; Б. Г. Лебединцев Феофан Гаврилович // Русский биографический словарь / ред. А. А. Половцова. – Т. X. : Лабзина–Лященко. – СПб., 1914. – С. 114–115; Корпанюк М. П. Лебединцев Петро Гаврилович / М. П. Корпанюк // Українська літературна енциклопедія : в 5 т. / редкол.: І. О. Дзверін (відп. ред.) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, – 1995. – Т. 3. – С. 142; Иванова О. А. Лебединцев Феофан Гаврилович / О. А. Иванова // Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К., 2002. – С. 301–303; Усенко П. Г. Лебединцев Петро Гаврилович / П. Г. Усенко // Енциклопедія історії України : Т. 6. Ла–Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – С. 66–68.

⁸ Див.: Крайній К. К. Историки Киево-Печерської лаври XIX – початку XX ст. / К. К. Крайній – К. : Університетське видавництво

ловська⁹), зачинателя руху церковнопарафіяльного шкільництва (А. Степаненко¹⁰, В. Перерва¹¹), церковного публіциста і редактора (В. Денисенко¹²); Арсенія — як учасника оборони Севастополя 1854–55 рр. (В. Сарбей, Л. Голикова)¹³ і церковного археолога (Т. Подкупко, А. Непомнящий)¹⁴; Феофана — як засновника і редактора журналу «Киевская старина» і шкільного адміністратора у Царстві Польському (В. Данилов, Іг. Житецький,

«Пульсари», 2000. — С. 38–57.

⁹ Див.: Преловська І. М. Петро Лебединцев — кафедральний протоієрей Софійського собору, видатний церковний, громадський та науковий діяч / І. М. Преловська // Софійські читання. Матеріали III міжнар. науково-практ. конф. «Пам'ятки Національного заповідника „Софія Київська” та сучасні тенденції музейної науки» [до 110-ліття з часу смерті Києво-Софійського протоієрея, дослідника київських старожитностей П. Г. Лебединцева], м. Київ, 24-25.11.2005. — К. : Академперіодика, 2007. — С. 18–34.

¹⁰ Див.: Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа / А. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. : Зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 15. — С. 320–334.

¹¹ Див.: Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII — початок XIX ст.): забутий світ / В. С. Перерва. — Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. — С. 70–73, 78, 88, 89, 80, 154, 200, 301, 318, 377, 393, 440–442.

¹² Див.: Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918) / В. А. Денисенко. — К. [б. в.], 2006. — С. 115–120.

¹³ Див.: Сарбей В. Г. Письма Арсения Лебединцева — ценный источник по истории Крымской войны 1853–1856 гг. / В. Г. Сарбей // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы : науч.-практ. конф. : материалы. — Симферополь, 1996. — С. 72–76; Голикова Л. В. «Иди во град свой и поучись у первого из братьев твоих...»: православная жизнь осажденного Севастополя: об Арсении Гавриловиче Лебединцеве и об отце Иннокентии / Л. В. Голикова // Крымский архив. — 1999. — № 5. — С. 92–97;

¹⁴ Див.: Подкупко Т. Л. Праця А. Г. Лебединцева «Ханська Україна» як історичне джерело / Т. Л. Подкупко // Записки історичного факультету. — Вип. 9. — О., 1999. — С. 203–207; Непомнящий А. А. Церковное краеведение в Крыму и краеведческая библиография / А. А. Непомнящий // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — 2000. — Вип. 6. — С. 123–147.

М. Кордуба, С. Шурляков, М. Палієнко та ін.¹⁵). Натомість, за винятком двох лаконічних статей¹⁶, феномен Лебединцевих у цілому ніколи не був об'єктом спеціального наукового аналізу.

Тим часом біографії братів Лебединцевих не вкладаються у звичну чорно-білу схему «поневолення України російським колоніалізмом». З одного боку, вони, уникнувши асиміляції домінуючою культурою, увійшли до кола діячів, які закладали підвалини української національної самосвідомості. А з іншого боку, успішно скориставшись соціальним ліфтом, який працював у імперії, були ефективними функціонерами апарату державного чи церковного управління, відомими церковнослужителями, науковцями і освітянами й у цілому зберігали реноме лояльних до самодержавної влади службовців. Очевидно, що брати Лебединцеви уособлювали специфічний тип історичних діячів. Мета цієї розвідки —

¹⁵ Див.: Данилов В. В. П. А. Кулиш и «Киевская старина» под редакцией Ф. Г. Лебединцева / В. Данилов // Украина. — 1907. — № 7. — С. 202–211; Б. Г. Лебединцев Феофан Гаврилович. — Вказ. вид. — С. 114–115; Житецький Іг. «Київська Старина» за часи Ф. Г. Лебединцева (1882–1887) / Іг. Житецький // Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 113–120; Кордуба М. Причинки до життєпису призабутого ученого і редактора / М. Кордуба // Діло. — 1930. — Ч. 9. — С. 3; Його ж. Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині (До історії шкільництва на українських землях) / М. Кордуба // Краківські вісті. — 1943. — Ч. 188. — С. 3; Ч. 190. — С. 5; Ч. 191. — С. 3; Ч. 192. — С. 3; Шурляков С. Перший редактор «Киевской старины» / С. Шурляков // Київська старовина. — 1992. — № 5. — С. 109–114; Павлюк М. М., Корпанюк М. П. Лебединцев Феофан Гаврилович / Там само. — С. 142–143; Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / М. Г. Палієнко. — К.: Темпора, 2005. — С. 30–47, 264–266; Усенко П. Г. Лебединцев Феофан (Теофан) Гаврилович. — Вказ. вид. — С. 68–69.

¹⁶ Див.: Денисенко В. А. Брати Лебединцеви / В. А. Денисенко // Пам'ять століть. — № 5. — К., 1999. — С. 150–153; Глобуцький П. В., Мойсеєнко Н. І. Лебединцеви / П. В. Глобуцький, Н. І. Мойсеєнко // Енциклопедія історії України : Т. 6. Ла–Мі. — С. 69.

з'ясувати, які риси були йому притаманні та як вплинуло навчання у КДА на його формування.

Життєві шляхи

Брати Лебединцеви походили з найнижчих верств сільського духовенства і зростали у селянському середовищі. Їхні батько, Гаврило Григорович Лебединцев, і мати, Текла Йосипівна (у дівоцтві Вакуловська), були дітьми простих сільських священиків. Гаврило Григорович після рукопокладення служив на парафії с. Яблунівка Богуславського повіту Київської губернії (нині — Корсунь-Шевченківського району Черкаської області), яка значилась за його дружиною, а з 1826 р. обіймав посаду настоятеля Свято-Миколаївської церкви с. Зелена Діброва Звенигородського повіту Київської губернії (нині — Городищенського району Черкаської області), успадковану від батька. Родина Лебединцевих була типовою для традиційного суспільства. Загалом у подружжя народилось 10 дітей: Мотрона (1817), Арсеній (1818), Петро (1819), Данило (1821), Єфросинія (1823), Андрій (1826), Феофан (1828), Олександра, Марфа, Марія (померла у дитинстві). Усі сини навчались у Богуславському духовному училищі і Київській духовній семінарії, а четверо з них закінчили КДА¹⁷, і кожен у свій час опинився в епіцентрі важливих для Російської імперії історичних подій і суспільних перетворень. Поряд з цим до останнього дня свого життя вони залишались чесними трудівниками у повсякденній праці розбудови цивілізованого суспільства.

¹⁷ Петро і Арсеній — у 1843 р.; Данило — у 1845 р.; Феофан — у 1851 р.; Андрій вступив до КДА, але внаслідок хвороби очей не зміг продовжити навчання.

Діяльність *Петра Лебединцева* (21.12.1819–03.12.1896) починалась у Орловській духовній семінарії на посаді вчителя словесності (з 31.10.1843), професора (з 29.09.1845), а паралельно з цим — помічника інспектора (з 04.10.1845) і секретаря семінарського Правління (з 21.11.1845). 22.04.1846 він був переведений на посаду професора логіки і психології Київської духовної семінарії, де згодом викладав німецьку (12.03–31.12.1847) і французьку (15.04.1850–31.03.1851) мови та був економом (31.12.1847–18.10.1850). Одружившись у 1849 р. із донькою житомирського протоієрея Олександрою Наркисівною Новицькою, вирішив прийняти священний сан. 18.02.1851 був висвячений на ієрея Білоцерківської Спасо-Преображенської церкви. На службі у Білій Церкві обіймав посади законовчителя місцевої гімназії (затверджений указом Св. Синоду від 30.04.1851) та міського благочинного (з 26.05.1851). Здійснював також пастирську опіку над школою і лазаретом 6-го саперного батальйону (01.10.1851–01.02.1854). У цей період пережив особисту трагедію — втратив дружину, яка померла від швидкоплинного туберкульозу легенів (09.09.1853). За дорученням єпархіального керівництва у березні — червні 1855 р. брав участь у діяльності комісії щодо замирення селянських заворушень у Васильківському, Таращанському, Канівському і Сквирському повітах (відомих як «Київська козаччина»). Виконуючи розпорядження митрополита Київського і Галицького Ісидора (Нікольського) від 31.08.1859, відкрив у Білій Церкві протягом листопада 1859 — березня 1860 рр. 5 шкіл для селянських дітей (4 церковнопарафіяльні та одну при Білоцерківській гімназії), чим заслужив репутацію зачинателя й очільника руху духовенства Правобережної України з організації народних шкіл. У 1860 р. за власним клопотанням переведений до Києва, де обійняв посади законовчителя 2-ї Київської чоловічої гімназії

(02.06.1860–05.11.1868) та священника Києво-Подільського Свято-Успенського собору (з 02.06.1860). 29.07.1861 був піднесений до сану протоієрея. З 21.09.1862 служив настоятелем Києво-Печерської Спасо-Преображенської церкви; з 31.03.1864 – Свято-Миколаївської церкви генерал-губернаторського дому. 18.07.1868 призначений настоятелем Києво-Софійського кафедрального собору. На посаді київського кафедрального протоієрея перебував до кінця життя (майже 30 років). З початку 1860-х рр. виконував низку важливих церковно-адміністративних доручень: був благочинним киево-подільських церков (22.01.1861–16.03.1863); членом Київського статистичного комітету (з 20.07.1861), Київської духовної консисторії (з 16.03.1863 до кінця життя), губернських присутствій із забезпечення духовенства (з лютого 1864) та будівництва церков (з 01.03.1868), попечительства про бідних духовного звання, комітету громадського здоров'я (з 30.04.1868); цензором проповідей міського духовенства (з 18.07.1868). У 1869 р. обирався головою єпархіального з'їзду. Чимало часу приділяв освітянській діяльності. Обіймав посаду наглядача київських церковно-парафіяльних шкіл (04.11.1860–02.11.1862). Входив до складу колегіальних педагогічних органів єпархії: училищного комітету (з 21.09.1862), педагогічної ради при Київській духовній консисторії (з 03.12.1865), Правління Київської духовної семінарії (з 22.03.1867). Відіграв вагомий роль у розбудові київських жіночих єпархіальних училищ. Бувши у 1862–63 рр. членом комітету, що опікувався будівництвом приміщення для відкритого 15.10.1861 Київського 1-го училища для дівчат духовного відомства, підшукав для нього будівлю (колишній Кловський палац; нині – приміщення Верховного Суду України, вул. Пилипа Орлика, 4) і кошти для її капітального ремонту. Розробив статут училища. Протягом 30 років обіймав посаду головного розпорядника (05.08.1863–01.07.1893), керуючи навчальним процесом і господар-

ством. Двічі розширював і перебудовував приміщення училища (у 1873–74 та 1878–79 рр.). У 1886 р. у спеціально зведених по вул. Трьохсвятительській (нині – вул. Десятинна) будівлі відкрив 2-ге Київське жіноче училище духовного відомства. Створив грошовий фонд (станом на 1893 р. – 95 тис. руб.) для забезпечення київських жіночих духовних училищ. Домігся зразкового стану справ у обох навчальних закладах ¹⁸.

Був засновником журналу «Киевские епархиальные ведомости» та його багаторічним редактором (з 22.01.1861 – неофіційної частини; 05.08.1863–01.1874, 30.12.1890–03.01.1894 – офіційної і неофіційної частин; 03.01.1894–03.12.1896 – офіційної частини). Розробив і реалізував концепцію епархіального друкованого органу як засобу згуртування духовенства й активізації культурного життя епархії. Поряд із численними проповідями і дописами, присвяченими поточним подіям, публікував наукові матеріали з історії Києва і Наддніпрянської України, залучаючи до співпраці кращі сили Києва.

Мав авторитет як експерт у галузі церковного права. Був радником члена Державної Ради, Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора у 1865–1868 рр. О. П. Безака. Своєю діяльністю сприяв збільшенню грошового утримання для православного парафіяльного духовенства Південно-Західного краю, а також розробленню поданого на розгляд Св. Синоду і Державної Ради проекту закону про скасування станової замкненості духовенства (прийнятий 26.05.1869). Входив до складу Комітету з реформи духовно-судової частини при Св. Синоді (березень 1870 – лютий 1873) ¹⁹. Був

¹⁸ Відомості біографії уточнено за архівними документами (див., зокрема, клирову введомость 1876 г. – Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ІЦДАУК). – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1638. – Арк. 28 зв. – 32 зв.

¹⁹ Був включений до складу Комітету за рекомендацією брата Данила. Див. у листуванні: Інститут рукопису Національної бібліо-

лідером групи «окружників», яка обстоювала ідею поділу Російської імперії на духовно-судові округи і розмежування функцій духовного судочинства та адміністративного управління єпархіями (проект комітету, розроблений за пропозиціями групи, не знайшов підтримки з боку більшості кафедральних архієреїв). Після придушення польського повстання 1863 р. відіграв значну роль в забезпеченні «полонізованого», з огляду влади, українського православного духовенства від депортації до центральної Росії. Послідовно обстоював права духовного стану, захищаючи православних священників від свавілля польських землевласників і місцевої адміністрації. Пропонував систему заходів, спрямованих на підвищення добробуту, суспільного престижу й авторитету духовенства.

Був знаним ученим-істориком, співробітником і членом низки наукових комітетів та товариств: Комісії для розбору давніх актів (з 01.09.1864), Імператорського Російського археологічного товариства (з 06.05.1872), Історичного товариства Нестора Літописця при Університеті Св. Володимира (член-засновник з 09.12.1872), Церковно-археологічного товариства при КДА (член-засновник з 22.02.1873; заступник голови: 26.02.1874–83, 1889–96), Південно-Західного відділу Російського Імператорського географічного товариства (1873–76), Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, Товариства давньоруського мистецтва при Московському публічному музеї та ін. Працюючи у центральних російських архівах (Св. Синоду, Сенату, Гол. штабу, Інженерного управління, Міністерства закордонних справ, Міністерства юстиції) та документосховищах монастирів і церков Київської єпархії, розшукав і видав низку важливих джерел з історії православ'я на українських теренах (від доби Хрещення Русі до ХІХ ст.), а та-

кож окремих церков і монастирів. Здійснив ряд церковно-археологічних досліджень, результати яких зберігають своє значення для вивчення, охорони та реставрації архітектурних і мистецьких пам'яток давнього Києва. Створив першу достовірно обґрунтовану археологічну карту давньокиївського «міста Ярослава». Зробив вагомий внесок у вивчення та реставрацію Києво-Софійського собору. Обстоював необхідність збереження та охорони історичних і археологічних пам'яток. Очолював комісії Церковно-археологічного товариства з обстеження і планування реставраційних заходів у Києво-Печерській лаврі, інших церквах Києва та Київської єпархії²⁰. Брав участь у російських археологічних з'їздах. На III Археологічному з'їзді у Києві (1874) очолював відділ церковних старожитностей.

Свої дослідження публікував (часто за криптонімами: «Пр. П. Л–в»; «П. Л.») на сторінках журналів «Киевские епархиальные ведомости», «Киевская старина», «Труды Киевской духовной академии», «Чтения Исторического общества Нестора-Летописца», «Киевские губернские ведомости», «Домашняя беседа», «Труды Московского археологического общества» та ін. Був автором численних критико-бібліографічних дописів. Надрукував низку зразкових проповідей, «слів» і «промов» на теми морального вдосконалення та християнської доброчинності (переважно в журналах «Воскресное чтение», «Киевские епархиальные ведомости», «Руководство для сельских пастырей»).

²⁰ Див. його: Описание Киево-Софийского кафедрального собора. — К., 1882. — [1], 101 с.; Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии. — К., 1884. — 35 с.; Исторические заметки о Киеве. — К., 1884. — 27 с.; Баптизм или штунда в Киевской губернии. — К., 1885. — 29 с.; Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. — К., 1886. — 114, II с.; Остатки церквей на развалинах древнего Корсуня, или Херсонеса, их открытие и значение. — К., 1889. — 18 с.; Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. — К., 1890. — 111 с.

Був близьким до кіл «Старої громади». Йому приписують авторство брошур «Несколько слов из Юго-Западной Руси: по поводу «Писем из Польши»» (К., 1859; за псевдонімом «Южнорусс») та «Голос из Юго-Западной Руси» (К., 1860; без підпису), у яких, зокрема, порушено питання про необхідність створення букварів і популярної літератури українською мовою. Під час перебування труни із тілом Т. Г. Шевченка у Києві (06.05–07.05.1861) отримав, на прохання організаторів перепоховання, дозвіл митрополита Київського Арсенія (Москвіна) та генерал-губернатора князя І. І. Васильчикова на проведення жалобних церемоній у Києво-Подільській церкві Різдва Христового. Відслужив над труною із тілом Шевченка заупокійну літію та панахиду.

Чимало часу приділяв громадській діяльності. У 1878–82 рр. був гласним Київської міської думи. Входив до комітету, який опікувався зведенням пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві (відкритий у 1888 р.). Був відомим благодійником: щомісячну магістерську надбавку перераховував на підтримку нужденних учнів Київської духовної семінарії; утримував до 20 стипендіатів; надавав разові допомоги студентам; робив систематичні внески до фонду київських жіночих епархіальних училищ та ін. Брав участь у діяльності Київського відділення Слов'янського благодійного товариства (заступник голови; почесний член з 31.10.1893), Свято-Володимирського братства, Кирило-Мефодіївського братства у м. Острозі (член-засновник і старший братчик), Богоявленського братства при КДА, Київського відділення Православного місіонерського товариства (член розпорядчої ради), Київського Маріїнського попечительства про сліпих, Київського товариства грамотності, Імператорського Православного Палестинського товариства, Товариства відновлення православного християнства на Кавказі, товариств із допомоги нужденним учням Київської духовної семінарії і 2-ї Київської гімназії. Заповів

КДА основну частину своєї бібліотеки (понад 1700 примірників), чим суттєво поповнив її фонди.

Був визнаним лідером київського єпархіального духовенства другої половини ХІХ ст. (1860–1890-ті рр. в його історії закарбувалися як «доба Лебединцева»), помічником і радником київських митрополитів Філарета (Амфітеатрова), Арсенія (Москвіна), Платона (Городецького). Користувався авторитетом і великою популярністю як видатний інтелектуал, культурний і громадський діяч. Підтримував листування із багатьма відомими церковними і світськими діячами та вченими.

Мав численні державні й церковні нагороди, серед яких російські ордени Св. Анни 3-го (13.04.1863), 2-го (26.12.1865), 2-го з імператорською короною (12.04.1870), 1-го (31.10.1893) ступенів, Св. Володимира 4-го (12.04.1875) та 3-го (01.04.1879) ступенів, сербський орден Св. Сави 2-го ступеня (25.02.1895), митра (24.04.1888). Був обраний почесним членом КДА (1893).

Арсеній Лебединцев (02.03.1818–20.02.1898) після закінчення КДА був призначений (з 17.03.1844) вчителем загальної історії та грецької мови Херсонської духовної семінарії (у м. Одесі). Паралельно працював помічником інспектора (з 22.06.1844). Після отримання магістерського диплома – професор семінарії. Одружившись у 1846 р. із донькою колишнього одеського кафедрального протоієрея Олександрою Ісидорівною Гербановською, прийняв священство: був рукопокладений у сані диякона (25.12.1846) та ієрея (01.01.1847) Одеського Спасо-Преображенського кафедрального собору. Одночасно виконував обов'язки духівника і наставника виправних рот цивільного відомства. 25.09.1848 піднесений до сану протоієрея і призначений на посади настоятеля Севастопольського Петропавлівського собору та благочинного церков Південного берега Криму. З 15.01.1850 входив до складу Херсонського єпархіального попечительства про бідних духовного звання. З травня 1853 р.

обіймав також посаду законовчителя доньок нижчих чинів чорноморського відомства. Під час Кримської війни 1853–56 рр., евакуювавши сім'ю до с. Зелена Діброва, залишався у Севастополі, виконуючи пастирські обов'язки протягом усього періоду його оборони (13.09.1854–27.08.1855). З листопада 1854 р. до серпня 1856 р. був духівником Хрестовоздвиженської общини сестер милосердя. Після відходу із Севастополя перебував, попри епідемію тифу і холери, у Сімферополі, де продовжував пастирське служіння. З 11.11.1855 тимчасово обіймав посаду настоятеля Бахчисарайського Свято-Миколаївського собору. На запрошення великої княгині Олени Павлівни, засновниці Хрестовоздвиженської общини сестер милосердя, у серпні – вересні 1856 р. відвідав Москву та Петербург; був присутній на коронації імператора Олександра II (07.09.1856). Попри пропозицію великої княгині залишитися у Петербурзі й обійняти посаду настоятеля одного з храмів, повернувся на служіння до Херсонської єпархії. У лютому 1857 р. був призначений священиком одеського батальйону карантинної варти і законовчителем міського дівочого училища. Того ж року переведений на священицьку посаду до Стрітенської церкви м. Одеси. 07.08.1857 призначений ключарем Одеського Спасо-Преображенського кафедрального собору. З 13.02.1874 і до кінця життя служив кафедральним протоієреєм. На єпархіальній службі виконував численні адміністративні обов'язки: був наглядачем консисторського судового столу (з 20.11.1857); членом Херсонської духовної консисторії (з 12.01.1874) та Херсонського попечительства про бідних духовного звання (з 31.07.1880); цензором журналу «Одесский воскресный листок» (з 10.11.1874). Опікувався освітянськими проблемами як представник від духовенства в Одеській повітовій училищній раді (з 14.10.1863) та Одеській міській училищній раді (з 08.1865), яку очолював з 22.01.1866. Був членом комітету з покращення побуту духовно-навчальних

закладів Херсонської єпархії (з 10.06.1866); розпорядчих і педагогічних зборів Правління Одеської духовної семінарії (з 26.09.1868 – тимчасовий, з 24.11.1868 – постійний представник від духовенства); іспитового комітету при опікунській раді Одеського учбового округу (18.01.1871–1873). З 14.09.1867 служив законовчителем Рішельєвської гімназії.

Арсеній Лебединцев залишив різноманітний творчий доробок, що містить розвідки з історії Церкви на півдні України, листування, мемуари, промови, проповіді тощо, надруковані в журналах «Херсонские епархиальные ведомости», «Записки Одесского общества истории и древностей», «Киевская старина» та інших виданнях (деякі – під криптонімом «А. Л.»). Його листи і щоденник часів оборони Севастополя поцінуються фахівцями як важливі джерела з історії Кримської війни 1853–56 рр., а церковно-історичні розвідки вважаються такими, що суттєво змінили або доповнили уявлення про християнську культуру степової України і Криму доби XVIII–XIX ст. та її діячів²¹.

Упродовж багаторічного духовного служіння Арсеній Лебединцев мав численні церковні відзнаки, у тому числі золоті наперсні хрести із дорогоцінним камінням на Георгіївській стрічці (07.05.1855) та з Імператорського кабінету (13.04.1875). Був нагороджений орденами Св. Анни 2-го (17.04.1857), 2-го з імператорською короною

²¹ Див. його: Одесский кафедральный Преображенский собор // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1860. – № 3. – С. 127–137; № 4. – С. 161–173; Ханская Украина // Там само. – 1860. – № 6. – С. 301–316; [Те саме] // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Т. 32. – 1913. – С. 1–22; [Те саме]. – О., 1913. – 25 с.; Церковь Св. Екатерины в Одессе // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1860. – № 8. – С. 506–511; Материалы для биографии преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // Там само. – 1861. – № 11. – С. 177–194; Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Там само. – 1862. – № 1. – С. 30–62.

(21.04.1862), 1-го (14.05.1896) ступенів; Св. Володимира 4-го (03.04.1871) і 3-го (13.04.1875) ступенів.

Данило Лебединцев (21.12.1821–30.03.1897) після закінчення КДА був призначений (з 31.01.1846) вчителем церковної і біблійної історії та поєднаних із ними предметів Кишинівської духовної семінарії. З 02.09.1847 викладав німецьку мову. З 27.09.1848 обіймав також посаду помічника інспектора. 29.07.1849 виїхав у відпустку до с. Зелена Діброва, де захворів на ревматизм. Упродовж 1849–50 навчального року перебував на лікуванні, залишаючись у Зеленій Діброві. За цей час втратив наречену, яка віддала перевагу іншому. Переживши особисту драму, вирішив ніколи не одружуватись. Повернувшись до Кишинева, на початку 1850–1851 навчального року звернувся до Св. Синоду із клопотанням про звільнення. Залишивши духовно-училищну службу (з 17.10.1850), виїхав до Петербурга, де певний час працював у Канцелярії Св. Синоду. 22.07.1851 вийшов із духовного стану та обійняв чиновницьку посаду в інспекторському департаменті військового міністерства, де у подальші роки служив помічником столоначальника (з 04.06.1852), столоначальником (з 02.08.1855), старшим чиновником (з 28.01.1862), в. о. начальника (з 26.05.1865) канцелярії військово-кодифікаційної комісії. З 07.05.1867 – старший діловод Головного військового кодифікаційного комітету. З 03.06.1875 – член Головного військового кодифікаційного комітету (з 03.08.1879 – у чині таємного радника). У 1886 р. подавав у відставку, маючи намір переїхати до Києва, але був залишений на службі. 01.01.1888 призначений помічником керуючого кодифікаційним відділом при Військовій раді. Належав до кола розробників законодавчо-нормативної бази військових реформ 1860–70-х рр., започаткованих військовим міністром Д. А. Мілютіним. З 19.02.1870 працював у комісії з розроблення положен-

ня про військовий обов'язок²². Мав персональні монарші подяки і відзнаки за вагомий внесок у підготовку 1-ї частини «Свода военных постановлений 1869 г.»²³. Був нагороджений орденами Св. Станіслава 2-го ступеня із імператорською короною (1863) та 1-го ступеня (1873); Св. Анни 2-го (1865) та 1-го (1876) ступенів; Св. Володимира 3-го (1867) та 2-го (1882) ступенів; Білого Орла (1887).

Данило Лебединцев товаришував із видатними діячами української культури Тарасом Шевченком і Миколою Костомаровим. Разом із останнім у червні 1876 р. здійснив подорож до о. Валаама. Цікавився українською історією. Свої дописи і спогади публікував у журналі «Русская старина».

Феофан Лебединцев (12.03.1828–12.03.1888) після здобуття вищої освіти був призначений учителем словесності В'ятської духовної семінарії (з 29.09.1851), однак, за підтримки Правління КДА, виклопотав посаду вчителя цивільної історії Воронежської духовної семінарії, яку обійняв 14.07.1852. У різні роки викладав також латинську мову (07.09.1852–28.10.1854), катехізис, історичний огляд богословських книжок, грецьку мову (17.08.1853–01.03.1854), російську цивільну історію (з 28.10.1854), біблійну історію та російську церковну історію (01.04.–15.07.1855). 15.07.1855 переведений до Київської духовної семінарії на посаду професора словесності та латинської мови; 24.09.1855 призначений помічником інспектора. У 1861–64 рр. викладав у КДА на посадах бакалавра (з 18.12.1861) та екстраординарного професора (з 03.1864) кафедри історії російського розколу. Поряд із викладанням активно займався науковою діяльністю

²² Див.: Положение о личной воинской повинности в Империи и Царстве Польском. — СПб., 1872.

²³ Див.: Свод военных постановлений 1869 г. — Ч. 1. Военные управления. — СПб., 1869. — XVIII, 289 с.; Положения об управлении полком. — СПб., 1882. — [2], 56, 880 с.

як член-співробітник (з 21.06.1860) Комісії для розбору давніх актів, де виконував також функції діловода (з 06.09.1860). Входив до складу Київського губерньського статистичного комітету (з 21.06.1861). Був ініціатором, редактором (01.03.1860–1863) і одним з авторів журналу «Руководство для сельских пастырей», що видавався при Київській духовній семінарії до 1916 р., – першого у Російській імперії видання, яке висвітлювало питання пастирської та освітянської практики духовенства, містило зразки церковного проповідництва, етнографічні дослідження «народного православ'я» і дохристиянських звичаїв та обрядів тощо (журнал користувався загальноросійською популярністю і вже в 1860–61 рр. мав 2 тис. передплатників).

У 1864 р. пристав на пропозицію головного директора Комісії з народної освіти у Царстві Польському Ф. Ф. Вітте перейти на адміністративну роботу. Залишивши духовну службу (з 19.11.1864), обійняв посаду начальника Холмської навчальної дирекції (з 04.12.1864). До кінця 1860-х рр. заснував на Холмщині 309 сільських шкіл та 5 середніх навчальних закладів: чоловічу гімназію (05.10.1865), жіноче 6-класне училище (10.1866), педагогічні курси у м. Холмі (нині – Республіка Польща), чоловічу та жіночу гімназії у Замості (нині – м. Замосць, Республіка Польща). Наприкінці 1865 р. виїжджав у відрядження до Львова з метою пошуку і запрошення вчителів для середніх навчальних закладів Холмщини. За урядовим дорученням займався в Галичині встановленням контактів із руськими культурними діячами, підтримкою їхніх періодичних видань, пошуком кандидатів на навчання до російських духовних семінарій, гімназій та університетів за спеціальними стипендіями, налагодженням постачання до місцевих бібліотек російських книжок, зв'язку галицьких і російських благодійних організацій. У 1866 р. організував у Холмі 3-місячні вчительські курси. Відбудував Холмський Йоано-Богословський

православний храм, а також низку шкільних приміщень. Утримував у Холмі, Замості, Грубешові (нині — м. Грубешув, Республіка Польща) 3 квартири (частково власним коштом, частково — на пожертви), де мешкали 63 найбідніші учні. Сприяв наверненню у православ'я двох великих сіл на кордоні з Австрією. Був одним з ініціаторів заснування Холмського православного Свято-Богородицького братства (у 1885 р. обраний його почесним членом). Займався питаннями будівництва поштового тракту між Холмом і Любліном (1866) тощо. Пережив сімейну трагедію, поховавши у 1866 р. двох малолітніх синів та у 1868 р. — дружину Юлію (у дівоцтві Барська). Залишився із дворічним сином Олександром. У 1876 р. одружився із Ольгою Желязовською. 27.11.1871 очолив Радомську навчальну дирекцію. 29.08.1880 вийшов у відставку в чині дійсного статського радника²⁴.

Повернувшись до Києва, займався науковою і видавничою діяльністю. 02.11.1880 став дійсним членом Історичного товариства Нестора Літописця при Університеті Св. Володимира. У жовтні 1881 р. заснував журнал «Киевская старина», що швидко став одним із найкращих історичних періодичних видань на теренах Російської імперії (серед його авторів було чимало відомих істориків і літераторів, у тому числі випускники і викладачі КДА). Очолюючи журнал, здійснював функції не лише редактора, а й перекладача, коректора, діловода тощо. Заслужив авторитет у колах фахівців і шанувальників історії далеко за межами Києва. 28.11.1882 був обраний дійсним членом Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. 15.08–01.09.1884 брав

²⁴ Відомості уточнено за архівними документами (див., зокрема: *Формулярные списки профессорско-преподавательского состава Академии. 1862.* — ЦДІАУК. — Ф. 711. — Оп. 1. — Спр. 4762. — Арк. 53 зв.–58), а також за офіційним виданням: *Список лицам, служащим по Министерству народного просвещения. 1879–1880 учебный год.* — СПб., 1879. — С. 635.

участь у VI Археологічному з'їзді в Одесі. Через тяжку хворобу з 01.01.1888 мусив залишити редакторську посаду і видавничу діяльність.

Наукові зацікавлення Феофана Лебединцева, що стосувалися передусім протиборства православ'я з унією на українських теренах, сформувалися ще під час навчання у КДА. Продовжуючи вивчення зазначеної проблеми на початку 1860-х рр., він приділив особливу увагу феномену всенародного опору католицькій експансії у діяльності українських церковних братств, а також постаті відомого православного діяча і супротивника унії архимандрита Мелхіседека Значко-Яворського (бл. 1716–1809)²⁵. За цією тематикою опублікував кілька праць, а також збірку відповідних документів середини XVIII ст. із Київського архіву давніх актових книг (у серії «Архив Юго-Западной России») ²⁶.

Залишив чимало історичних розвідок, рецензій і бібліографічних нотаток, опублікованих переважно за псевдонімами (К. Цыбульский; Ф. Лобода; Фратеркулус; Кулюмбаш; Б. Д-р; Холмский старожил; Холмский братчик; Т. Шнейдер). У 1861–64 рр. друкувався в журналах «Руководство для сельских пастырей», «Основа», «Вестник Юго-Западной России», «Киевские епархиальные ведомости»; у 1880-х рр. — переважно в журналі «Киевская старина». Був відомий також як автор проповідей і повчальних бесід популярного характеру, в тому числі — українською мовою (зокрема бесіди «Про ярмарки»²⁷, високо оціненої Т. Г. Шевченком, а також неодноразово перевиданої «Беседы к сельским прихожанам о

²⁵ Див. його: Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский. — К., 1861. — 96 с.

²⁶ Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Ч. 1. — Т. II. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759–1771 гг. — К., 1864. — ССХІІІ, 683 с.; Г. III. [Те same]. — [3], 907 с.

²⁷ Див.: Об ярмарках // Основа. — 1861. — № 6. — С. 72–78.

Святой Земле и о Святом Граде»²⁸, наклади якої сягали 25 тис. примірників). Надрукував низку промов, некрологів, спогадів, листів (з-поміж них — кілька власних листів до Т. Г. Шевченка та спогади про їхнє знайомство). На думку дослідників, відіграв помітну роль у формуванні традицій української церковної, історичної, науково-популярної та літературної журналістики.

Серед нагород мав ордени Св. Станіслава 2-го ступеня з імператорською короною (27.03.1866), Св. Анни 2-го ступеня (07.06.1868), Св. Володимира 4-го (01.01.1873) і 3-го (01.09.1879) ступенів.

* * *

Як бачимо, життя братів Лебединцевих будувалося за єдиним сімейним сценарієм. Вони оптимістично ставилися до свого соціального оточення і майбутнього, були орієнтовані на досягнення, активну діяльність у різних сферах та інтеграцію до престижних спільнот. Свої кар'єри брати зробили завдяки не лише обдарованості, а й очевидній підприємливості, працьовитості, чесності й наполегливості, вмінню пристосовуватися до звичаїв російської бюрократії, вдало відтворювати її моделі поведінки. Однак у цьому ж сценарії помітні спільні риси, що не дозволяють віднести Лебединцевих до тих, хто служив тільки «Царю и Отечеству».

Ідентичність. Історичний тип

Плоть від плоті традиційного суспільства, яке утворює свою ідентичність за вертикаллю «община — цар — Бог», Лебединцеви, здавалося б, мали психологічну готовність перетворитися на ідеальних носіїв і «сповід-

²⁸ Беседа с сельскими прихожанами о Святой Земле и о Святом Граде и о пожертвованиях на устроение богоугодных заведений для православных паломников гроба Господня // КЕВ. — 1862. — № 15. — Отд. 2-й. — С. 506–510.

ників» уварівської доктрини «православ'я, самодержавства, народності». Проте крізь призму цієї тріади добре помітна їхня еволюція в бік модерних способів ідентифікації через переживання належності до національної спільноти, соціальної групи й потреби особистих свобод. Власне, приймаючи уварівську тріаду в цілому, кожен з її складових Лебединцеви поставили під сумнів.

Народність: малороси чи українці? Якщо торкатися глибинних пластів мотивації Лебединцевих визначати власну народність, то шукати їх, мабуть, слід у щирій любові й повазі до батьків²⁹, вдячності до односельчан³⁰, незабутніх дитячих переживаннях і враженнях від сімейних переказів та історій³¹. Імовірно, на такому емоційному тлі абстрактне імперське поняття народності (звісно, російської) залишалося аж надто чужим для братів, які свідомо ідентифікували себе не як малоросів, а як українців. Показово, що це відбувалося за умов, коли все українське асоціювалося з низькими соціальним статусом і культурою та зневажалося в суспільстві. Власне кажучи, у виборі між домінуючими культурами (російською і польською) Лебединцеви могли віддати перевагу лише російській, бо вони були православними та ще й мали вищу богословську освіту. Але, мабуть, і досвід спілкування з великоросами не був комфортним. Характерним у зв'язку з цим видається згадка Данила Лебединцева про свій візит до митрополита Арсенія (Москвіна) у Санкт-Петербурзі: «На меня он произвел неприятное впечатление. В душе он остался тем же кацапом, хотя и набрался лоску на Подолии и в Варшаве. Он враг нашей народнос-

²⁹ Див.: Гордиевский И. Памяти кафедрального протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева // КЕВ. — 1897. — Ч. неофиц. — С. 298.

³⁰ Там само. — С. 256.

³¹ Див.: Лебединцев А. Мои воспоминания // КС. — 1900. — №. 7. — С. 142–144.

ти»³². Важливо зазначити, що замість «глухої оборони» Лебединцєви віддали перевагу «наступальній стратегії», прагнучи надати в своїх наукових дослідженнях історичної вагомості й позитивного образу українству і згуртувати навколо своїх видань спільноту однодумців.

Самодержавство: піддані чи громадяни? Попри очевидне службове завзяття братів, низка фактів засвідчує, що часом їхня діяльність не вкладалась у рамки традиційних понять про служіння самодержавній монархії, а, набуваючи своєрідних форм громадянської активності, спрямовувалась на захист інтересів окремої соціальної групи — білого, передусім українського, духовенства³³. Варто лише згадати їхню спільну ініціативність у виданні єпархіальної преси або клопоти Петра щодо підвищення грошового утримання та скасування становості духовенства. Важко переоцінити значення освітянської діяльності Лебединцевих для піднесення культурного рівня своєї верстви.

Православ'я: буква чи дух? Залишаючись глибоко віруючими християнами, Лебединцєви вважали, що російське православ'я надмірно авторитарне й не здатне створити умови для справжнього вияву християнського духу. У пошуках способів демократизації устрою церковного життя вони привернули увагу до досвіду українських церковних братств XVII–XVIII ст. і, фактично, започаткували рух, спрямований на їхнє відродження³⁴. Погляд

³² Див.: Лебединцев Даниил Гаврилович – Лебединцеву Петру Гавриловичу. – ІР НБУВ. – Ф. 154. – № 102.

³³ Див. публікації з питання громадянських прав духовенства в журналі «Киевские епархиальные ведомости», зокрема статтю, автором якої І. Гордієвський називає Петра Лебединцева: О личных гражданских правах и преимуществах духовенства по службе // КЕВ. – 1864. – № 1. – Отд. 2. – С. 8–12.

³⁴ Див. цикл статей і дописів, присвячених церковним братствам, у журналі «Киевские епархиальные ведомости». Зокрема: Лебединцев Ф. Г. Братства (Исторический обзор братств от первого их появления до настоящего времени) / Ф. Лебединцев // КЕВ. – Отд. 2. – 1862. – № 8. – С. 258–274; № 9. – С. 310–325; № 10. –

Лебединцевих на російське православ'я добре увиразнює стаття Петра щодо канонічних підстав реформи духовного суду, яку відредагував і передав для публікації у петербурзькому виданні Данило³⁵. Чинні норми церковного управління в Росії, на переконання братів, є радше втіленням історично усталеного кріпосного права духовного начальства над духовенством і паствою, ніж давніх церковних канонів, які вимагають поважати особисті права, зокрема на справедливий суд.

Отже, схоже, брати Лебединцеви уособили історичний тип культурного діяча, свідомість якого, сформована за культурними кодами традиційного суспільства, еволюціонує до модерних цінностей і способів самовизначення. Залишається зазначити, що особистість такого типу може постати лише за умови вищої освіти з вагомим філософським компонентом, який розвиває здатність до інтелектуальної рефлексії та критичного мислення. А звідси й зрозуміло, яку роль в особистому становленні Лебединцевих відіграло навчання у КДА.

С. 353–359. Див. також: Лебединцев Ф. Г. Список адміністративних, службових, літературних праць і послуг владі. — ІР НБУВ. — Ф. II. — № 4422.

³⁵ Зважаючи на небезпеку звинувачень у єресі, стаття вийшла анонімно (див.: Об особом проекте духовно-судебной реформы, изданном г. Елагиным // Церковно-общественный вестник. — 1874. — № 48. — С. 1–3; № 49. — С. 1–3; № 50. — С. 1–3; № 51. — С. 1–3). Готуючи цю публікацію, Д. Лебединцев користувався допомогою юрисконсульта Св. Синоду В. А. Степанова (див.: ІР НБУВ. — Ф. 154. — №№ 91, 92).